

Δρόσος: Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας

Διονύσης Γ. Δρόσος: *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*. Αθήνα: Νήσος 2016, 753 σ., 23,40 €.

Κρίνει η Αναστασία Ιωαννίδου (Δρ. Κοινωνιολογίας, University of Warwick)
ioannidou@social.soc.uoc.gr

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια σημαντική συμβολή στη μελέτη της ηθικής, κοινωνικής και πολιτικο-οικονομικής σκέψης του σκωτικού Διαφωτισμού. Ανασυγκροτεί και μελετά τα κλασικά κείμενα του σκωτικού Διαφωτισμού με αναφορά στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης, η οποία περνά στη σκέψη του σκωτικού Διαφωτισμού από την αρχαιότητα, την Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα. Σε σχέση με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό τονίζεται η επιρροή από τους φυσιοκράτες, τον Μοντεσκιέ και τον Ρουσσώ. Μέσω και της σύγχρονης αγγλόφωνης και γαλλόφωνης βιβλιογραφίας γίνεται λόγος για την επιρροή του σκωτικού Διαφωτισμού στον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και ιδιαίτερα στη σκέψη του Καντ και του Χέγκελ. Ο συγγραφέας διακρίνει τη μοντέρνα σκέψη του σκωτικού Διαφωτισμού από την αριστοτελική φιλοσοφική παράδοση και το «πολιτικόν ζώο» του Αριστοτέλη. Η αριστοτελική έννοια της φύσης και το φυσικό δίκαιο, όπως συναντάται καταρχήν στα αρχαία κείμενα, διακρίνεται από τη μοντέρνα έννοια της ανθρώπινης φύσης και του φυσικού δικαίου, όπως αναπτύσσεται στη σκέψη των Ρουσσώ, Χομπς και Λοκ. Αξιολογούνται επίσης οι επιρροές από τη σκέψη του Αυγουστίνου, του Κικέρωνα και των Στωικών.

Στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης αναδεικνύεται η σημασία της κριτικής σκέψης του Διαφωτισμού για τη μετάβαση στη νεωτερικότητα και τις έννοιες της κοινωνίας, του ατόμου, της συνείδησης, της ηθικής και αισθητικής κρίσης και τη συγκρότηση της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας της αγοράς και του μοντέρνου έθνους κράτους. Το "ευγενές εμπόριο", η ελευθερία του εμπορίου (freedom of trade) και η αξιακή θεμελίωση του κλασικού φιλελευθερισμού αποτελούν τον πυρήνα της συζήτησης του βιβλίου αυτού. Εκκινώντας από την ηθική φιλοσοφία του Χάτσεσον και τη γνωσιοθεωρία του Χιουμ αναπτύσσεται το ηθικό, φαντασιακό και κανονιστικό επιχείρημα της σχολής.

Το βιβλίο χωρίζεται σε έξι μέρη, ένα επίμετρο και ένα παράρτημα. Στην εισαγωγή γίνεται αναφορά στη διάκριση κοινότητας (Gemeinschaft) και κοινωνίας (Gessellschaft), όπως αυτή εμφανίζεται στα κείμενα του Γερμανού κοινωνιολόγου Τέννιες (Tönnies). Η διάκριση θεματοποιεί τη δυναμική ατόμου-κοινωνίας στη μετάβαση από την παραδοσιακή μορφή κοινότητας στην αστική κοινωνία, την κοινωνία των "ξένων", στην κοινωνία του

χρήματος, της αγοράς, του θετικού δικαίου και της διανεμητικής δικαιοσύνης όπως ορίζονται στο πλαίσιο της φιλελεύθερης σκέψης. Σε σχέση με τον ευρύτερο διάλογο στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία, θα διακρίνω δύο επιχειρήματα: το ρεπουμπλικανικό και το φιλελεύθερο. Το πρώτο συνδέεται με τον Χάρινγκτον και την ιδέα της αρετής (*virtue*). Το δεύτερο συνδέεται με τους φυσιοκράτες, τη σχολή του φυσικού δικαίου και το βρετανικό συμβολιακό εμπειρισμό του Χομπς και του Λοκ.

Το πρώτο μέρος (σ. 21-135) μελετά το πώς διαμορφώθηκε στη Σκωτία η “δημοκρατία των γραμμάτων” και η “Αθήνα του Βορρά”. Ο ατομοκεντρικός εμπειρισμός της βρετανικής σχολής ερευνάται σε συνάρτηση με τις ιστορικές, φιλοσοφικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής στη Σκωτία. Στην ανάλυση του σκωτικού Διαφωτισμού ως ιστορικού και κοινωνικού φαινομένου τονίζεται η επιρροή και ο κοινωνικός ρόλος της εκκλησίας στη Σκωτία του 18ου αιώνα, στη διαμόρφωση της κοινωνικής και ατομικής ηθικής (*morality*). Η καλβινική εκκλησία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση της εκπαίδευσης και του ηθικού ελέγχου με τα εκκλησιαστικά συμβούλια (σ. 49). Επίσης, ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ανάπτυξη του Πανεπιστημίου, στην ύπαρξη πολλαπλών λεσχών (όπως αυτής των *Literati*) και περιοδικών για τον σχολιασμό φιλοσοφικών κειμένων. Η ανάπτυξη επιστημών όπως η αστρονομία ή τα μαθηματικά και των τεχνών απασχολούν τις λέσχες των μορφωμένων της εποχής. Τα σημαντικά πολιτικά γεγονότα, όπως η ένωση με την Αγγλία το 1707, συνέβαλαν επίσης στο πώς διαμορφώθηκε η ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας και η πολιτική κατάσταση στη Σκωτία.

Το δεύτερο μέρος, αναπτύσσει τις έννοιες της ηθικής αίσθησης, της φυσικής ευμείνειας και της ηθικής συναισθησης με αναφορά στα φιλοσοφικά κείμενα του Χάτσεσον (σ. 135-227). Ο Χάτσεσον διδάχθηκε από τον Καρμμάικελ (G. Carmichael) τα κείμενα των Γκρότιους, Πούφεντορφ (Pufendorf) και Λοκ (σ. 137). Μαθητές του Χάτσεσον μεταξύ άλλων ήταν ο Χιουμ, ο Σμιθ και ο Φέργκιουσον. Ο πολιτικός ουμανισμός τύπου Μακιαβέλι, με βάση την αναγεννησιακή αντίληψη της πολιτικής αρετής, ασκεί ιδιαίτερη επίδραση στη σκέψη του. Στη Βρετανία ο πολιτικός ουμανισμός συνδέθηκε αργότερα με τη ρεπουμπλικανική ρητορική της κοινοπολιτείας (*commonwealth*) και τη σκέψη του Τζέιμς Χάρινγκτον. Βασική ιδέα του είναι η ισορροπημένη κατανομή ιδιοκτησίας και δύναμης ώστε να αποφεύγεται η διαφθορά (σ. 136).

Η σημασία της ηθικής θεωρίας του Χάτσεσον, κατά τον συγγραφέα, είναι ότι μεταφέρει την ηθική συζήτηση από τη θεολογία στο πεδίο των αισθήσεων και της φαντασίας και ανοίγει τον δρόμο στον σκεπτικισμό του Χιουμ και τη θεωρία των ηθικών συναισθημάτων του Σμιθ (σ. 227, 228). Ο πρεσβυτεριανός Χάτσεσον συνδιαλέγεται με την ανθρωπολογική αντίληψη τύπου Μάντεβιλ, ότι δηλαδή «ιδιωτικός εγωισμός και κίνητρα μπορεί να προάγουν το δημόσιο όφελος και το κοινό καλό» (σ. 146). Παρόλα αυτά δεν καταλήγει σε έναν ηθικό σχετικισμό. Η ηθική θεωρία του σκωτικού Διαφωτισμού με τις έννοιες της φύσης, του ωραίου, της ευμείνειας, της φαντασίας, του αμερόληπτου παρατηρητή, της πρόνοιας εισάγουν τα κανονιστικά αιτήματα της θεωρίας, ως αντίβαρα στον σχετικισμό. Η προτεραιότητα των ενστίκτων και των παθών, σε σχέση με τον αφηρημένο λόγο, έχει

αναφορές στην κοινή αίσθηση (common sense) και στην ηθική κοινότητα εμπαικών και έλλογων υποκειμένων (σ. 165-6). Η αίσθηση του ωραίου, της αρμονίας και η απόλαυση που αντλεί από αυτήν η ηθική ατομικότητα αναδεικνύουν την αγαθή και ηθική φύση του ανθρώπου. Όλα τα πάθη στον *σωστό βαθμό* είναι κοινωνικά ωφέλιμα. Η ιδέα αυτή για την ηθική και τον "υπολογισμό" του πράττειν στο πλαίσιο της μετοχής στην αγορά κερδίζει έδαφος και οδηγεί στον ωφελιμισμό (σ. 178, 209, 384). Για τους Σκώτους η ατομική ηθική (morality) και η επιμέλεια του εαυτού δεν είναι απλώς φιλαυτία αλλά και ηθική υποχρέωση (σ. 208). «Η αρετή ορίζεται ως *ευμένεια* προς τους άλλους, ως *επιθυμία* του γενικού καλού» (σ. 212). Η φαντασία λειτουργεί μετριαστικά και διορθωτικά ως προς τα πάθη και τις επιθυμίες, ώστε να προάγεται η απόλαυση, η αρετή και η αναγνώριση από την ηθική κοινότητα (σ. 214-215).

Το τρίτο μέρος μελετά την περαιτέρω εκκοσμίκευση του συναισθηματοκρατικού παραδείγματος (σ. 227-329). Σε αυτό σημαντικό ρόλο έχει ο Λοκ και ο Χιουμ και βέβαια ο Άνταμ Σμιθ. Η σκέψη και ειδικά ο σκεπτικισμός του Χιουμ αποτελούν αντικείμενο μελέτης του πρώτου κεφαλαίου. Στο δεύτερο κεφάλαιο, με αναφορά στην *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση* του Χιουμ, ο σκεπτικισμός συνδέεται με τη χρήση του λόγου η οποία μετριάζεται από την «κοινότητα της πεποίθησης» (σ. 255). Στο ίδιο κεφάλαιο υπογραμμίζεται ότι «η διαμόρφωση και η διόρθωση των κρίσεων και των πεποιθήσεων είναι ένα πρακτικό, εμπειρικό ζήτημα το οποίο παραπέμπει στην κοινότητα έλλογων όντων» (σ. 251). Στην *Πραγματεία* ο Χιούμ επιδοκιμάζει την αντιπαράθεση του Χάτσεσον στη θεωρία των έμφυτων ιδεών. Η επιθυμία και η θεωρία των παθών είναι κεντρικά στη γνωσιοθεωρία του Χιουμ: «Το πάθος παράγεται από αυτή τη διπλή σχέση εντυπώσεων – ιδεών, που συνδέει το αντικείμενο με το αίτιον ηδονής πόνου» *PhW*, 2, 85. [...] Σε όλες τις κρίσεις είναι παρούσα μια εντύπωση και μια σχετική ιδέα» (σ. 258). «Το πλέον σημαίνον και επιθυμητό αίτιο πάθους δεν είναι ένα πράγμα, αλλά ένα άλλο πρόσωπο. Λόγω της ομοιότητας με τον εαυτό μας, είμαστε σε θέση να φανταζόμαστε τις εντυπώσεις, τις επιθυμίες και τις τέρψεις των άλλων» (σ. 260). Έτσι εισάγεται η έννοια της συμπάθειας στη σκέψη του Χιουμ. Η συμπάθεια ενεργοποιεί τον κοινωνικό εαυτό και μας δίνει τη δυνατότητα να μετέχουμε στα αισθήματα των άλλων. «Αυτή η ομοιομορφία εν μέσω ποικιλίας (*PhW*, 2, 112) αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη δυνατότητα να εισερχόμαστε στα αισθήματα των άλλων» (σ. 269). Ακόμα και η έννοια του έθνους κατανοείται ως η ομοιομορφία, η οποία προκύπτει από τη λειτουργία της συμπάθειας, ως η συνείδηση της ομοιότητας (σ. 270). Στη δύναμη της συμπάθειας θεμελιώνεται η κοινωνικότητα του ανθρώπου (σ. 272). Ο δε μετριασμός (moderation) των έντονων παθών στην κοινότητα μέσω της συμπάθειας αποδεσμεύει τη θεωρία από τον δογματισμό και από οντολογικά ή θεολογικά a priori επιχειρήματα (σ. 273).

Στο τέταρτο μέρος η δυναμική της έννοιας της συμπάθειας, του αμερόληπτου παρατηρητή και η έννοια της μεσότητας (moderation) συνδέονται με τη γένεση των αξιών στο έργο του Σμιθ (σ. 329-431). Στα δύο πρώτα κεφάλαια η σκέψη του Σμιθ εξετάζεται σε σχέση με τη σκέψη των Χιουμ, Χομπς, Λοκ, Πούφεντορφ, Μάντεβιλ και βέβαια Χάτσεσον. Εδώ με λεπτομέρεια παρουσιάζονται από τον συγγραφέα τα επιχειρήματα των Χιουμ

και Σμιθ, με αναφορά “στο σύστημα της συμπάθειας” που αναπτύσσει ο Σμιθ στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*. Έτσι συνάγεται το επιχείρημα για το ιδιότυπο «εμπόριο της συμπάθειας» το οποίο προτάσσεται από το σύστημα φυσικής ελευθερίας (σ. 421). Τα επιχειρήματα αυτά μας οδηγούν στον *Πλούτο των Εθνών* αλλά και στις επανεκδόσεις της *Θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων* (βλ. έκτη έκδοση 1790), όπου ο εναρμονιστικός ρόλος του συστήματος φυσικής ελευθερίας συζητείται μαζί με τον ρόλο του αμερόληπτου παρατηρητή και της αυτοκυριαρχίας (σ. 424).

Το πέμπτο μέρος επικεντρώνει στις έννοιες της δικαιοσύνης, της ιδιοκτησίας, της πολιτικής και την έννοια του αόρατου χεριού (σ. 431-577). Η θεμελίωση της έννοιας της ιδιοκτησίας παρουσιάζεται ως βάση για τη διάκριση σε φυσικοδικαϊκή και ουμανιστική ρεπουμπλικανική παράδοση (σ. 432). Η έννοια της δικαιοσύνης στα δύο πρώτα κεφάλαια εξετάζεται με βάση τα κείμενα του Χάτσεσον και τη σχολή του φυσικού δικαίου, όπως την διδάχθηκε ο Σμιθ. Στο τρίτο και έβδομο κεφάλαιο η έννοια της δικαιοσύνης εξετάζεται σε σχέση με τον ωφελιμισμό του Χιουμ, αλλά και το εννοιακό σύστημα που αναπτύσσει ο Σμιθ κυρίως στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*. Ο Σμιθ, σε αντίθεση με τον Λοκ και τον Χιουμ, δεν αναπτύσσει τη δική του γνωσιοθεωρία· αναπτύσσει τη θεωρία των ηθικών συναισθημάτων με βάση την οποία ασκεί κριτική στη σκέψη της εποχής. Στο ανά χειράς βιβλίο αξιοποιείται όλη αυτή η συζήτηση στο φως και της σύγχρονης βιβλιογραφίας για τον σκωτικό Διαφωτισμό. Οι υποσημειώσεις στα κεφάλαια του τέταρτου, πέμπτου και έκτου μέρους ενσωματώνουν τη συζήτηση της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας.

Το έκτο μέρος αναπτύσσει την έννοια των «ορίων στο σύστημα της φυσικής ελευθερίας» (σ. 577-633). Εδώ ο συγγραφέας αναδεικνύει τον ηθικό και οικονομικό φιλελευθερισμό του επιχειρήματος του Σμιθ. Ο Σμιθ «φιλοδοξεί να παράσχει εναλλακτική πρόταση στο παράδειγμα του πολιτικού ουμανισμού [...] χωρίς να αρθούν οι θεμελιώδεις όροι της νεωτερικής ελευθερίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και χωρίς τη ρεπουμπλικανική ουτοπία της αναγέννησης της κλασικής πολιτικής αρετολογίας του ενεργού πολίτη. Τούτο, χάρη στην εξισορροπιστική δυναμική των ηθικών συναισθημάτων του αμερόληπτου παρατηρητή, δηλαδή χάρη στη μετατόπιση ... από την πολιτική στην ηθική κοινότητα. Η τελευταία αντισταθμίζει και εξισορροπεί τις εγωιστικές αποκλίσεις κατ' αναλογία προς την αγορά, όπου το παιχνίδι προσφοράς-ζήτησης [...] εξισορροπεί τις αποκλίσεις των τιμών και τις υπάγει σε ένα φυσικό επίπεδο, μη ορισμένο εκ των προτέρων. Αυτή είναι η ουτοπία του Άνταμ Σμιθ» (σ. 578).

Η θέση αυτή του συγγραφέα διατρέχει όλο το επιχείρημα στο βιβλίο αυτό οι αναφορές στο “Πρόβλημα Άνταμ Σμιθ” γίνονται στις υποσημειώσεις. Το “Πρόβλημα Άνταμ Σμιθ” απασχόλησε τη βιβλιογραφία ως η αντινομική σχέση, εγωιστικού οικονομικού πράττειν και ηθικής θεωρίας η οποία βασίζεται στη συμπάθεια, την ανιδιοτέλεια, τον αμερόληπτο παρατηρητή. Στη βάση αυτή αναπτύσσονται τα κριτικά επιχειρήματα προς τη θεωρία του Σμιθ, τα οποία τόνισαν τις αντιφάσεις οικονομικής και ηθικής θεωρίας, στη θεμελίωση του κλασικού φιλελευθερισμού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναπτύσσεται η κριτική προς το φιλελεύθερο επιχείρημα των Σμιθ και Χίουμ ως προς τις απορίες και εσωτερικές αντιφάσεις του. Οι απορίες και αντιφάσεις προκύπτουν από τη θεμελίωση της αξίας της οικονομικής ελευθερίας χωρίς τον πολιτικό καταναγκασμό (σ. 608). Η δε ηθική ελευθερία στις παραδοσιακές μορφές κοινότητας ενέχει το κίνδυνο της παγίδευσης του υποκειμένου στα κρατούντα ήθη και στη διαφθορά (σ. 609). Ο συγγραφέας δείχνει εδώ τα όρια του φιλελεύθερου επιχειρήματος, όπως αυτά αναπτύχθηκαν και στη μετέπειτα βιβλιογραφία για τον κλασικό φιλελευθερισμό και οδήγησαν στην ανάπτυξη του νεοφιλελευθερισμού. Στο τρίτο κεφάλαιο για το «μακιαβελικό απωθημένο» συζητείται η θεωρία του Φέργκιουσον, η οποία συνδέει την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας με τη διαφθορά των παραδοσιακών πολιτικών αρετών (σ. 624). Ο Φέργκιουσον δημοσιεύει το *Δοκίμιο για την ιστορία της αστικής κοινωνίας* την εποχή που ο Σμιθ διδάσκει αυτά που μετά τον θάνατό του δημοσιεύθηκαν ως *Παραδόσεις Νομολογίας (Lectures on Jurisprudence* [μεταφράζεται και ως *Φιλοσοφία του Δικαίου*]). Ο Σμιθ συμφωνεί με τον Φέργκιουσον ότι η υποχώρηση των σκωτικών φυλών (κλανς, κιλτς) και των πολιτικών αρετών (martial spirit) ακολουθεί την ανάπτυξη της εμπορικής-πολιτισμένης κοινωνίας. Οι παραδόσεις αυτές οδηγούν στη δημοσίευση του *Πλούτου των Εθνών* το 1776. Ο Σμιθ, αναδεικνύοντας τη δυναμική της αστικής κοινωνίας και ασκώντας κριτική στην πολιτικο-οικονομική σκέψη της εποχής, έγινε ο ιδρυτής της φιλελεύθερης οικονομίας και πολιτικής οικονομίας, ενώ ο Φέργκιουσον ο θεμελιωτής της κοινωνιολογίας (σ. 636).

Στο Επίμετρο (σ. 633-649) γίνεται αναφορά στο «πρώιμο τέλος της φιλελεύθερης ουτοπίας», με την ανάπτυξη του επιχειρήματος του Φέργκιουσον ως της εσωτερικής κριτικής του σκωτικού Διαφωτισμού. Ο κτητικός εγωισμός συνέβαλε στην εξασθένιση του πολιτικού πατριωτισμού και του ενεργού πολίτη. Η οικονομική ελευθερία στράφηκε κατά της πολιτικής και πολεμικής αρετής. Τα ιστορικά όρια της ουτοπίας του αστικού οικονομικού φιλελευθερισμού τίθενται με τη Γαλλική Επανάσταση το 1789, την Αμερικανική Επανάσταση και με την πρόοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης (σ. 638). Με την επικράτηση της Βιομηχανικής Επανάστασης αναπτύσσονται τα μαρξικά επιχειρήματα ως η κριτική της φιλελεύθερης σκέψης και των θεμελιωδών αξιών της.

Στο Παράρτημα ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διάλογος του συγγραφέα και πολιτικού λόρδου Σάφτσμπερ με τον Ολλανδό ιατροφιλόσοφο Μάντεβιλ. Ο τελευταίος εκπροσωπεί τις ελευθεριάζουσες τάσεις της εποχής υπέρ της πλήρους απελευθέρωσης του εμπορίου (freedom of trade) και της πλήρους απελευθέρωσης του εγωιστικού ατόμου από το συστηματικό φιλοσοφικό ηθικό πλαίσιο της σκωτικής θεολογίας και φιλοσοφίας της συμπάθειας. Η καλή ανατροφή και εκλεπτυσμένη κοινωνικότητα, όπως αναπτύσσεται στο πλαίσιο της αριστοκρατικής ηθικής των μορφωμένων ελίτ, αντιπαράτίθεται στην κριτική των αστικών ηθών. Ο Μάντεβιλ στον *Μύθο των Μελισσών* (1705) εγκωμιάζει τον «πανούργο πολιτικό», ο οποίος με τα μέσα της αστικής ηθικής και της ψευδοηθικής των ανωτέρων τάξεων χειραγωγεί τα πάθη προς το γενικό όφελος και τη δημόσια ευημερία. Οι θέσεις αυτές περί ηθικής και ευημερίας απαντήθηκαν από τον σκωτικό Διαφωτισμό αναλυτικά, κανονιστικά και κριτικά, όπως επιχειρήθηκε να δειχθεί στην παρούσα κριτική

βιβλιοπαρουσίαση. Το δε “μακιαβελικό απωθημένο”, ως ο πολιτικός ουμανισμός, και το κριτικό φιλελεύθερο επιχείρημα του σκωτικού Διαφωτισμού αντιπαλεύουν μέχρι και στις τελευταίες παραγράφους αυτού του βιβλίου.

Κλείνοντας, θέλω να επισημάνω ότι η έρευνα του συγγραφέα όπως παρουσιάζεται στις 753 σελίδες, εισάγει τον αναγνώστη στα θεμελιώδη επιχειρήματα του σκωτικού Διαφωτισμού μέσα από τα πρωτότυπα κείμενα, στο πλαίσιο και της ιστορικής αναζήτησης των αιτιών της ανάπτυξης και του “τέλους” αυτής της σχολής σκέψης. Το βιβλίο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για ερευνητές και για φοιτητές της ηθικής και κοινωνικής φιλοσοφίας, καθώς και των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών. Η κατά τα άλλα επιμελημένη έκδοση δεν περιέχει ευρετήριο όρων. Ο τρόπος γραφής του βιβλίου, με τις λεπτομερείς ιστορικές αναφορές και την αναλυτική παρουσίαση των επιχειρημάτων το κάνουν ευχάριστο στο διάβασμα και για το λιγότερο ειδικό αναγνώστη.¹

Δημοσιεύθηκε: 27.12.2018

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Ιωαννίδου, Αναστασία: (Βιβλιοκρισία του:) Διονύσης Δρόσος: *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό* (Αθήνα: Νήσος 2016). *Κριτικά* 2018-07, <<http://www.philosophica.gr/critica/2018-07.html>>.

¹ Η συγγραφέας οφείλει να ευχαριστήσει τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις διορθώσεις και τα σχόλιά τους που συνέβαλαν στη βελτίωση του κειμένου.